

A populizmus és népiség története Latin-Amerikában és Magyarországon

Latin-Amerika és Magyarország – látszólag kevés közös van bennük. Még földrajzilag is eltérő fogalmak, hiszen egyik egy önmagában véve etnikailag összetett kulturális régió, amelyik magában foglalja a középső, a déli és – részben – a karibi Amerikát, míg a másik egy kis ország Közép- és Kelet-Európában. Ám minden földrajzi, kulturális, nyelvi távolság ellenére társadalomszerkezeti és politológiai, politikatörténeti szempontból a két térség együttesen vizsgálható: történelmüket meghatározza az, hogy ötszáz éve küzdenek a Nyugat/Észak (Nyugat-Európa/Észak-Amerika) utolérésével, és ez a kísérlet mintakövető és mintaformáló rendszerek váltakozásán keresztül vezet. A mintakövető és mintaformáló rendszerek egymásutánisága, ciklikus váltakozása jellemzi a magyar és a latin-amerikai politikai folyamatokat. Magyarország és Latin-Amerika egyaránt egy félperifériás helyzetű régió, és ezekben a régiókban a politika gyakran adott olyan válaszokat, amelyek egy alternatív fejlődési utat céloztak meg – akár egy évtizedeken keresztül uralkodó nagy párt vezetésével.

Magyarországon és Latin-Amerikában egyaránt meghatározza az értelmiség pozícióját a külföldről, egész pontosan a Nyugatról, illetve – a latin-amerikai esetben – az Északról való gondolkodás. Közép- és Kelet-Európa, valamint Latin-Amerika értelmisége és politikai elitje évszázadok óta méri országát a közeli centrumrégiókhoz. A centrum országaival való összehasonlításból a két régió eleve csak vesztesen jöhet ki. Mindkét régióban több stratégia alakult ki a centrumtól való gazdasági (és részben kulturális) függőség kezelésére.

Az egyik stratégiát Csizmadia Ervin politológus definíciójával nevezhetjük mintakövető stratégiának. Ahogyan Csizmadia fogalmaz, „a minta egy olyan országot vagy országcsoportot jelent, amely valamiért követendő, vagy semlegesebben viszonyítási pont más országok elitjei számára. A mintához kétféleképp lehet viszonyulni. Az egyik – s ez a történelmileg jóval ismertebb – a mintakövetés, ami azt jelenti, hogy ha az eliteknek alkalmuk nyílik rá, igyekeznek országukat közelebb vinni ehhez a külső mintához. Ez leggyakrabban

intézményi és jogi adaptációt jelent, de része a mentális alkalmazkodás is. A magyar elitek a történelem számos pontján találták szembe magukat a kihívással, hogy az országot fel kell zárkóztatniuk a mintának tekintett fejlettebb régióhoz. A másik elit-attitűd a mintaformálás. Vannak ugyanis elitek, amelyek nem tartják megfelelőnek a mintakövetést, s úgy vélekednek, hogy az országnak nemcsak a passzív követés, hanem az aktív mintaformálás is feladata.¹

Az utolérés-paradigma azon alapul, hogy alkalmazkodni kell a Nyugat által képviselt mintához. Csizmadia elméletét alapul véve a mintakövetés sikerességéhez nem elégséges a közjogi adaptálás (pl. alkotmányosság, parlamentáris rendszer, hatalmi ágak szétválasztása), de még a gazdasági viszonyok (piacgazdaság) átvétele sem a mintaországokból. A történelmi hagyományok megkívánják a szocializációt, az állampolgári nevelést, sőt a kultúraváltást (amennyiben kultúrán állampolgári kultúrát értünk). Ez összefér a korábbi történelmi meghatározottságok hibáztatásával. A magyar mintakövetők által gyakran citált Ady Endre „magyar ugarról” írt, „Csák Máté földjének”, „grófi szérűnek” láttatta Magyarországot, és az argentin író, Esteban Echeverría, az Ifjú Argentína mozgalom alakja azt írta, diagnosztizálva a kontinens bajait: „Függetlenek vagyunk, de nem vagyunk szabadok. Spanyolország karjai már nem nyomnak el, de hagyományai fojtogatnak.”²

Echeverría és az ún. pozitivisták a századfordulós magyar polgári radikálisokkal egyek voltak abban a fölfogásban, hogy a modern társadalomtudományos gondolkodás alapján nemcsak a társadalmi bajok tárthatók föl nagyjából úgy, ahogyan a természettudós föltárja a természet törvényszerűségeit, hanem e törvényszerűségek alapján levonható a társadalmi reform helyes receptje is.³ Ám később a reformok követelésének és végrehajtásának egy másik útja is kialakult: olyan mozgalmak szerveződtek meg, amelyek nem a társadalmak fejlődésének általános törvényszerűségeit alkalmazták a hazai helyzetre, hanem éppen az egyedi, a régióra jellemző adottságok alapján keresték a társadalmi emancipáció és modernizáció lehetőségeit.

Miért érdekes számunkra Latin-Amerika? Bár kulturális, nyelvi, etnikai, politikai és számos tekintetben világos különbségek vannak a szubkontinens és Magyarország, valamint annak tágabb környezete, Közép- és Kelet-Európa között, ám a politikai kultúrában, mindenekelőtt a mintakövetés és mintaformálás ciklusosan visszatérő trendjeiben láthatunk hasonlóságot, ahogyan (s ez az alapja nézetünk szerint a mintakövetési és mintaformáló rezsimek ciklikusan bekövetkező kergetőzésének) hasonló volt évszázadokon át a világ-

1 Csizmadia Ervin: Mit kezdünk Európával? A hazai politikai elitek mintakövetési és mintaformálási stratégiája. Vol. 8 (2019), No. 4, *Metszetek*, 112.

2 Szabó Máté Csaba: Államilag támogatott migráció és bevándorlás háttere Argentínában. *Acta Humana*, 2014/4, 68.

3 Anderle Ádám: Latin-Amerika története. Bp., 1998, Pannonica Kiadó. 113.

kapitalizmuson belüli periferikus, illetve félperiferikus helyzet, és részben ezzel összefüggésben a rendies társadalom konzerválódása.

Egy Latin-Amerikáról is szóló tanulmányban persze definiálni kell magát a régiót, amelyről írunk, mert ez a magyar nyelvezetben nem egyértelmű. A Latin-Amerika/Ibér-Amerika/Indo-Amerika/Eurindia elnevezések kulturálisan nem teljesen ugyanazt a régiót fedik, és az elnevezésekben eszmei szimpátiák és antipátiák tükröződnek. Bár ideológiailag terhelt (angolszász-észak-amerikai központú) kifejezés, de ebben a tanulmányban következetesen a Latin-Amerika kifejezést használom.⁴ Nem pusztán a magyar köznyelvi elterjedtsége okán, hanem amiatt is, mert mind az alternatívaként szóba jöhető Ibér-, mind az Indo-Amerika kifejezés nemzeti, nyelvi és kulturális szempontból szűkebb régiót jelölne, mint amelyet vizsgálni kívánok.

A Latin-Amerika fogalmat nem tudományos, hanem a magyar médiában bevett értelemben használom, ezért Spanyol-Amerikán és a portugál ajkú Brazílián kívül Dél- és Közép-Amerika kis francia, angol és holland ajkú államait is e körbe sorolom (függetlenül attól, hogy utóbbi két országcsoporthoz nem tartozik az „újlatin” nyelvcsaládba, ebből is látható, hogy „Latin-Amerika” nem nyelvi-kulturális, hanem társadalmi, történeti és politikai kulturális régiót jelöl tanulmányomban). Azért is szerencsés ez a döntés, mert utóbbiak társadalomszerkezete és gazdasági fejlődése legtöbb ponton egyezik a spanyol és portugál egykori gyarmatokéval, noha természetesen eltéréseket is találhatunk az egyes magkultúrák (spanyol, portugál, francia, angol stb.) hatásából fakadóan.

Tanulmányom elején bemutatom a két régió történelmi, gazdaság- és társadalomtörténeti fejlődésének közös vonásait, majd ismertetem az utat, amelyet a populista mozgalmak bejártak a 20. században. Rámutatok arra is, hogy a latin-amerikai populista mozgalmak együtt vizsgálhatók párhuzamosan a magyar népi mozgalommal. Hiszen a két mozgalom hasonló kihívásokra keresett választ a két régióban.

Gyarmatokból elmaradott félperiféria

Bár az Atlanti-óceán választja el őket egymástól, Latin-Amerika és Közép-Kelet-Európa politikai és társadalmi fejlődése, világgazdasági rendszerben betöltött pozíciója (amely a félperiféria fogalmával írható le) sok tekintetben hasonlóan alakult az évszázadok során. Mindkét régió nyersanyagban gazdag, ám hazai tőkében szegény, a kapitalista világregyszer perifériáján elhelyezkedő térségnek

4 A Latin-Amerika fogalom ideológiai terheltségéről: Wittmann Tibor: Latin-Amerika története. Bp., 1971, Gondolat Kiadó, 6-7, Benyhe János: Bevezető. In *Járom és csillag*. Latin-amerikai költők antológiája. Bp., 1984, Kozmosz Könyvek, 7-8. Ahogyan Benyhe írja: „Latin-Amerikában sokan ellenérzéssel fogadják ezt a »Latin-Amerikát«. [...] kihallják belőle a lekezelést, az »izgága, rendetlen, korrupt latin virtcsaft« és a »gazdag, rendezett angolszász jóléti társadalmak«, egy fekete legenda és egy arany legenda szembeállítását.” Benyhe 1984, 8.

számított, bár méretben természetesen jelentős léptékkülönbséggel. A két térség megismerte a 20. században a fejlesztő, iparosító diktatúrát: Latin-Amerika az importhelyettesítő iparosítást alkalmazó populista tervgazdaságok, majd – az 1970-es évektől – szabadpiaci elveket (a Friedrich Hayek- és Milton Friedman-féle neoliberális modellt) érvényesítő katonai diktatúrák keretében, Magyarország és az azt magában foglaló Közép- és Kelet-Európa a szovjet típusú államszocializmus formájában.

Latin-Amerika vívta a világ első liberális forradalmait az 1810–20-as években (az amerikai függetlenségi háborút és a francia forradalom első – alkotmányos monarchista – szakaszát nem tekinthetjük még valódi liberális forradalmaknak, hiszen azok a fölvilágosodás értékeinek képviselőjével csak előkészítő szerepet játszottak a 19. századi liberalizmus eszmeáramlatához). A gyarmati *kreol*, azaz gyarmati születésű fehér elit (a venezuelai Bolívar, az argentin San Martín és Belgrano, a chilei O’Higgins, az uruguayi Artigas, a paraguayi Rodríguez de Francia és mások) által vezetett nemzeti forradalmak, amelyek csak az indián, mesztic, fekete parasztságnak és középrétegeknek tett szociális ígéretekkel győzhettek, félúton megálltak.⁵ A társadalmi hierarchia mindenütt – Haiti kivételével – érintetlen maradt. Haiti szigetén, egyedüliként a térségben, fekete rabszolga-forradalom vetett véget a gyarmati uralomnak. A francia, spanyol és portugál hatalom megtört ugyan, a program függetlenségi követelése megvalósult, helyel-közzel a liberális követelések is, de az új államok adósak maradtak a szociális ígéretek jelentős részével. Bár a rabszolgaság fokozatosan megszűnt (1889-ben, utolsónak a kontinensen Brazíliában is), a szabadság nem járt együtt a szociális ígéretek beváltásával, a föld a latifundista (nagybirtokos) oligarchia kezén maradt.

Magyarországon a reformkori elit célja hasonló volt a latin-amerikai függetlenségpárti elitekéhez: a „haza és haladás” jelszava alatt a Habsburg Birodalmon belüli önállóság, a kárpát-medencei magyar szupremácia és a polgári átalakulás jelentették a megvalósítandó célokat. Míg a latin-amerikai nemzeti forradalmak sikeresek voltak katonailag, és elvezettek a függetlenséghez, Magyarország útja másként alakult: az 1848–49-es szabadságharc leverését, majd az 1850-es évek neoabszolutizmusát követően az 1867-es kiegyezés révén kompromisszum született a magyar elit és a Habsburg-ház, illetve a birodalmi elit között. A kiegyezéssel megalakult Osztrák–Magyar Monarchia biztosította a kárpát-medencei magyar szupremáciát, az alkotmányosságot és a polgári átalakulást, ám azon az áron, hogy a magyar elitnek le kellett mondania az önállóság bizonyos elemeiről (hadügy, külügy, önálló bank és önálló vámterület), és a közjogi kérdés – a Bécshez való viszony – lassan megmérgezte a politikai életet.

A függetlenség kivívása utáni Latin-Amerika és az 1867 utáni Magyarország egyaránt a szabad kereskedelemben látta a fölzárkózás gyors biztosítékát.

5 Anderle Ádám: *Spanyolország története*. Bp., 1999, Pannonica Kiadó, 104.

A latin-amerikai és a magyar kormányok egyaránt a *verseny*től, a szabad piaci gazdaságfilozófia érvényesülésétől remélték a mielőbbi nyugatosodást. A világpiacnak való kitettség Latin-Amerikában stabilizálta a monokultúrás gazdálkodást, ez fönntartotta a nagybirtokot, és ezen keresztül torzította a politikai életet, hiszen a nagybirtok uralma konzerválódott. Magyarországon, ahol a nagybirtok szintén fönntmaradt, a merkantil (iparpártoló) törekvések szolgálatában álló dualizmus kori kormányok agráriummal kapcsolatos érzéketlensége (beleértve a szociális szabályozás hiányát) kiváltotta a bírálatot és antiliberális kritikát a 19. század végi agrárius újkonzervativizmus részéről.⁶

A 19. századi fejlődéssel látszólag a két régió „előrébb lépett” a világgazdasági rendszerben. A függetlenség kivívását követően Latin-Amerika félperifériás fejlődésű régió lett, kiszolgáltatva az angol és amerikai tőke behatolásának. A nemzeti demokratikus erők úgy látták, hogy Spanyolország rabigáját Anglia „pénzigája” váltotta föl, vagyis a szubkontinens mindinkább függővé vált Anglia befolyásától. Ahogyan Wittmann Tibor történész írta, „az angol tőke gyors ütemben vetette alá a gyarmati, félgyarmati és a független, de fejletlen országok gazdasági életét.”⁷ Chilében például 20 év alatt (1850–1870 között) Nagy-Britannia részesedése az importból 35%-ról 45%-ra növekedett.⁸ Később természetesen az Egyesült Államok vontta mindinkább gazdasági függőségbe Latin-Amerikát az ún. „dollár imperializmus” révén.

Torlódott társadalmak

Bármennyire furcsa, a 19. század végi és 20. század eleji Latin-Amerika és Magyarország hasonlított egymásra a társadalomszerkezet tekintetében. Erdei Ferenc szociológus, népi író nevéhez kötődik az ún. „kettős társadalom” modellje. Eszerint Magyarországon két társadalom élt egymás mellett: az ún. „tradicionális” és a „modern” társadalom. Valójában Erdei modellje szerint három társadalomról beszélhetünk: a paraszti népeesség a „tradicionális” és a „modern” társadalom alatt helyezkedett el. A tradicionális társadalom fölölelte a magyar társadalom régi, „feudális” eredetű társadalmi rétegeit: a hatalmi pozíciókban föntől, a „csúcsról” lefelé haladva az arisztokrácia, a dzsenti, a kispolgárság csoportjait. Erdei azokat a rétegeket sorolta a „modern” társadalomba, amelyek

6 Az ipari és agrárius érdekek ellentéte mellett a város és vidék ellentét is megjelent a latin-amerikai országok és Magyarország életében: miközben a fővárosok és egy-két nagyváros láttán az ember Párizsban, Bécsben, Barcelonában vagy Madridban érezhette magát, a szegényparaszti vidék a nagybirtok szorításában vergődött, és nélkülözte a kultúrjavarokat. Tőkéczi László egyenesen a „vidék »ázsiai gyarmatvilágáról«” ír, szembeállítva azt a nagyvárosokkal. Tőkéczi László: A magyar liberalizmusról. In Tőkéczi László (vál.): *Magyar liberalizmus*. Bp., 1993, Századvég Kiadó, 523–526.

7 Wittmann Tibor: *Latin-Amerika története*. Bp., 1971, Gondolat Kiadó, 246.

8 Uo. 246.

a kapitalizmus kialakulásával jöttek létre: a nagypolgárságot, a modern középosztályt és ipari munkásságot.⁹

A szociológiai, társadalomtörténeti elméletek szerint Magyarországon – és egyébként más régiókban, egész Közép- és Kelet-Európában, de hasonló módon Latin-Amerikában is – a kapitalizmus úgy jött létre, hogy a régi, „feudális” eredetű rétegek megmaradtak, tehát bizonyos társadalomszerkezeti torlódás következett be. Sőt, a dualizmus idején és a Horthy-korszakban nagyon sok esetben a régi „feudális” elemek asszimilálták magukhoz kulturálisan és mentalitásban a modern társadalom képződményeit, elsősorban persze a háromszög csúcán. Tehát a nagypolgárság az arisztokrácia életvitelét, exkluzív életmódját tekintette mintának, a középosztály pedig a „dzsentrit”. Ez megnyilvánult a cím- és rangkorszakban (pl. számos iparosfamília bárói címet szerzett, ld. a Hatvany család esetét), a párbajozás divatjában (a korban az érettségi mellett a párbajképesség számított az úriemberek közegébe való belépéshez), a kultúrafogyasztás bizonyos mintáiban.

A „kettős társadalom” modellje alkalmazható Latin-Amerikára is (ennek ellenére nem tudjuk, hogy Erdei Ferenc valaha alkalmazta volna a szubkontinens viszonyaira) azzal a különbséggel, hogy a latin-amerikai országokban a társadalmi hierarchiát kiegészítette, illetve átszínezte a történelmi adottság miatt a pigmentológiai, azaz a bőrszín-hierarchia. A szubkontinensre alkalmazva a „tradicionális” társadalom megfeleltethető a spanyol és portugál gyarmatosítók által a 16–17. században kialakított társadalmi rendszernek. Hívhatjuk „gyarmati örökségű” társadalomnak ezt a társadalomszerkezeti elemet, amelyben a bőrszín (fehérek, indiánok, félvérek és feketék között) további választóvonalat jelentett.¹⁰

„Modern” társadalomnak tekinthetjük Latin-Amerikában Erdei elmélete alapján a függetlenség után kialakult, a kapitalizmushoz kötődő társadalmi rétegeket: a nagypolgárságot, az új – döntően bevándorolt – polgárságot és a munkásságot. Ahogyan Magyarországon, Latin-Amerikában a „modern” társadalmat alkotó rétegek, és így a modernizáció hordozói nagy számban bevándoroltak, idegenek voltak: míg Magyarországon leginkább a zsidóság és a németek, Latin-Amerikában németek, olaszok, franciák, észak-európaiak stb. képviselték a polgárosodást.

9 Erdei Ferenc 1943-as kéziratból előkerült kettős struktúra elméletét számosan kritizálják, pl. Gyáni Gábor: *Érvek a kettős struktúra elmélete ellen.* *Korall*, 2001/3–4, 221–231.

10 Ennek csúcán az anyaországi arisztokrácia, majd – a függetlenség kivívását követően – annak eltűnésével a gyarmati kreol (amerikai születésű spanyol) arisztokrácia állt, kiegészülve a klérussal. A sorban a vékony középrétegek (polgárság, értelmiség), majd a társadalom többségét kitevő, többségében földnélküli parasztság következtek. Ez a latin-amerikai tradicionális társadalom tehát teljesen megfeleltethető a magyar társadalomszerkezetnek. Ám azzal a különbséggel, hogy a társadalmi státus mellett a bőrszín is választóvonalat jelentett a társadalomban, majdnem kasztszerűen: a „fehérek”, azon belül a spanyolországi/portugáliai születésűek álltak a ranglétra tetején, utánuk jöttek az amerikai spanyolok/portugálok (akiket összefoglalóan kreoloknak hívhatunk), majd a „színesek”, az indiánok, legalul pedig a „fekete” rabszolgák, illetve azok leszármazottjai.

Magyarországon kialakult egy háromszereplős erőter, amelyben a parasztságot képviselni kívánó, a társadalmat a „népből” megújítani kívánó értelmiség alternatív (és a korban mintaforgató) modernizációs programja szemben állt mind az arisztokráciával, a dzsentrivel, az „úri”, utóbb „keresztény-nemzeti” jelzőt viselő középosztállyal, egyszóval a „tradicionális” társadalom vezető rétegeivel, mind pedig a „modern” társadalmat képviselő liberális, „urbánus” polgársággal, értelmiséggel és „modern” középosztállyal. Hármuk ellentéte a Horthy-korszakban is jelen volt.¹¹

Latin-Amerikában az, amit populizmusnak neveztek, szintén a „népből” kívánta megújítani, fölfrissíteni a társadalmat, s egyaránt ellenfele volt a gyarmati örökségű „tradicionális” és a függetlenség kivívását követő „modern” társadalomnak. A latin-amerikai esetben a helyzetet a magyarhoz képest jelentősen bonyolította, hogy nemcsak társadalmi, hatalmi és szociokulturális ellentétéről volt szó, hanem a bőrszín kérdéséről is: a latin-amerikai populizmusok az indián-mesztic többségű országokban a fehér, a fekete-mulatt (félvér) lakosú régiókban a mulatt eliteket kívánták leváltani. Ami logikus volt, minthogy mind a „tradicionális”, mind a „modern” társadalmak vezető rétege számára a világos bőrszín egyet jelentett a magasabb státussal és a kiváltságok őrzésével. Ilyen összefüggés a pigmentológia és a kiváltságok között más régiókban is létezett (az Egyesült Államok déli régiója, India, Dél-Afrika, a gyarmatosított régiók).

Magyarország társadalmi esetében ez a pigmentológiai szempont értelemszerűen, a történelem által nyújtott másfajta előfeltételek miatt (pl. gyarmatosítás hiánya), nem jelent meg. Magyarországon – miként Közép- és Kelet-Európa egészében – inkább a nemzetiségi kérdés jelentkezett feszítő, robbantó, destabilizáló és centrifugális tényezőként, ám a nemzetiségi kérdés Magyarországon elsősorban a magyarság mint a Kárpát-medencét kitöltő „egy politikai nemzet” szupremáciáját érő fenyegetésként jelentkezett, nem pedig szorosán vett szociális kérdésként.

A populizmus színre lépése és programja

De hogyan jött a képbe a populizmus és a népiség? Mindkét eszmei irányzat (vagy inkább egymásba fonódó eszmék és irányzatok együttese) azzal a céllal született meg, hogy választ találjon a két régió legfontosabb kihívására: mindenekelőtt a nép kulturális és politikai fölemelésére, nem külső minták másolásával, hanem saját kulturális hagyományokra támaszkodva. A latin-amerikai populizmus, az észak-amerikai Néppárt farmerpopulizmusa és a magyar népiség a célokat és a mozgalmi szerveződést tekintve párhuzamosan vizsgálható jelenségek. Egyetérthetünk Balázs Zoltán és Molnár Csaba politikatudósokkal abban, hogy „a népiség, miközben elsősorban hajlamosak vagyunk teljes mértékben

11 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 2005, Osiris Kiadó, 207.

egyedi hazai politikai irányzatnak tekinteni, nem nélkülözi a külföldi párhuzamokat, rokon irányzatokat sem”.¹² Papp István történész bemutatja a populizmusok két változatát, az észak-amerikai farmerpopulizmust és az argentin Juan Perón nevéhez fűződő juszticializmust a magyar népiséggel bizonyos elemek által rokonítható irányzatokként.¹³

Véleményem szerint több vonás köti össze a három régió mozgalmát. Mindegyiket jellemezte – Csizmadia Ervin szóhasználatát alapul véve – a mintamutató szándék. Elvetették a modernizáció azon formáját, amely pusztán a felszínes pozitívizmuson alapulva, a hagyományok jelentőségét alábecsülve egy az egyben átmenné a centrumországok intézményeit (szemben mondjuk a magyar polgári radikálisokkal és a latin-amerikai pozitivistákkal), és helyette organikusan a hazai társadalmi környezetből fakadó, szervezettebb modernizációt képviseltek.

Az is közös vonás, hogy mindegyik mozgalom alárendelte a politikát a kultúrának. A latin-amerikai populizmust az írók, művészek kezdték el. Az *indigenista* (indiánvédő) populistá mozgalom olyan jelentős írókat, költőket ihletett meg, mint a nicaraguai Rubén Darío, a bolíviai Franz Tamayo és Alcides Arguedas Díaz.¹⁴ A magyar népi mozgalomban köztudomású az írók szerepe (Németh Lászlótól Veres Péterig, Kodolányi Jánostól Illyés Gyuláig). Még az észak-amerikai farmerpopulista mozgalomra is jellemző, hogy a szellem emberei vezették a mozgalmat (bár írók is akadtak soraikban, de inkább tanárok, tanítók, lelkipásztorok, ügyvédek), akik korántsem csak a gazdasági rendszer reformját kívánták, hanem a mezőgazdasági népesség elnyomódásának megakadályozását és a „jenki-protestáns” agrárvilág értékrendjén alapulva egy új amerikai kulturális normarendszer kialakítását, amelyet összekötöttek a demokrácia minél nagyobb mértékű kiszélesítésével.¹⁵

A parasztság és a munkásság a tradicionális/gyarmati gyökerű és a modern társadalmak alávetettségében éltek. Magyarországon a parasztság (amelynek aránya 1920-ban 60%-ot tett ki, s még 1930-ban is a népesség felét), Latin-Amerikában pedig az indián népesség tette ki a lakosság leghátrányosabb részét.¹⁶ A 19. század végén olyan értelmiségi csoportok és reformmozgalmak, majd népmozgalmak léptek színre, amelyek meghirdették az „úri” társadalom által elnyomott népesség – itt a parasztság, amott az indián parasztság – felszabadítását.

12 Balázs Zoltán-Molnár Csaba: *Irányzatok a magyar politikai gondolkodásban*. Bp., 2019, Osiris Kiadó, 212.

13 Papp István: *A magyar népi mozgalom története*. Bp., 2012, Jaffa Kiadó, 23–24.

14 Wittmann: i. m. 342. Dariót méltatja: Szerb Antal: *A világirodalom története*. Bp., 1962, Magvető Könyvkiadó, 843.

15 Richard Hofstadter: *The Age of reform*. From Bryan to F.D.R. London, 1962, Jonathan Cape, 34.

16 Papp: i. m. 63.

A latin-amerikai baloldali, később populista, illetve indigenista mozgalmak kialakulása és előretörése, valamint a magyar népi mozgalom színre lépése értelmezhetetlen az évszázadok óta elnyomott „nép” felszabadításának vágyától. Ezek a mozgalmak mintaformalók voltak, elvetették az egyoldalú Európa/Nyugat-követést, szemben álltak a világpiactól való gazdasági, Európától való kulturális és Egyesült Államoktól való politikai függés mintakövető szentháromságával. A populista, indigenista pártok és mozgalmak a magyar népi (utóbb, a Kádár-rendszerben „népi-nemzeti”) mozgalommal állíthatók párhuzamba. Elvetették mind a kapitalista, mind a későbbi szocialista mintakövetést. Ugyanakkor a szocialista mozgalmak szövetségük is volt a mintakövető kapitalizmus elleni harcukban.

A parasztságot mind a magyar népiek, mind a latin-amerikai populisták hajlamosak voltak idealizálni, mint amelyik lényegénél fogva szemben áll a kettős társadalom fölsőbb rétegeivel szemben. Ahogyan Gyáni Gábor interpretálja Erdeit: „egyedül talán csak a parasztság képez szerinte [ti. Erdei – P. Á. megjegyzése] valódi ellensúlyt, éppen mivel e népes társadalmi csoport túlnyomórészt még ekkor is a szokásszerűség világában él; ezért is nevezi a parasztságot rendnek”.¹⁷ A parasztságot mint ellensúlyt aztán Közép- és Kelet-Európában a szocialista időszakban az ipari munkásság ellensúlyszerepe váltotta föl.

A munkásságot megszerző szocialista, később kommunista pártok negyedik szereplőként léptek a színpadra mind a magyar, mind a latin-amerikai politikai térben. Lényegében azonban a munkásság egyik térségben sem volt képes betölteni azt a missziós szerepet, amelyet a „népi” mozgalmak a parasztság számára kijelöltek. Egyrészt a történelmi sajátosságokból, az ipari forradalom és a kapitalizmus megkésett kialakulásából fakadóan magának az ipari munkásságnak a száma alacsony volt ezekben a társadalmakban.¹⁸

Másrészt a munkásság betagozódott a „modern” társadalomba, még ha annak alsó részébe is. Ezzel a „népi” mozgalmak számára maga is idegenné vált, amit tetézett a két régióban jelenlevő város-vidék ellentét. S végül magának a munkásságnak legképzettebb része, a szakmunkásság szintén döntően bevándoroltakból állt, Magyarországon németekből, csehekből, morvákból, lengyelekből stb., Latin-Amerikában nyugat-, dél- és észak-európaiakból. Ezért a szocialista, kommunista pártok részben nem voltak képesek önmagukban megdönteni a kapitalista rendszert, és részben maguk is akkor voltak sikeresek, amikor a populista program, azaz az érzelmi és szociális úrellenesség és a történelmi hagyományok javára engedményeket tettek, s az eredeti marxista elképzeléseket (amelyeket Nyugat-Európa iparilag fejlett társadalmaira dolgoztak ki) háttérbe tolták.

Latin-Amerikában a szocialista program éppolyan mintakövető volt, mint az „első út”, a kapitalizmus útja, ezért nem a szocialisták, hanem az ún. populisták

17 Gyáni: i. m. 223.

18 Romsics: i. m. 63.

törttek előre. A politikai populisták ideológia szerint részben nemzeti populisták voltak, részben demokratikus populisták, attól függően, ideológiájuk melyik elemére helyezték a hangsúlyt. Később a demokratikus populizmusból külön baloldali populizmus szakadt ki, és idővel önállósodott.

A populista mozgalmaknak kialakult egy jobboldali ága, amelyet Argentínában Juan Domingo Perón és felesége, az Evitának becézett Eva Perón, Brazíliában pedig Getúlio Vargas képviselt. A jobboldali populizmus a középrétegekre támaszkodott a régi elitsoportokkal szemben, és a nemzeti érdeket helyezte előtérbe, nem egyszerűen a társadalmi igazságosságot. Ellentétben a baloldali populizmusokkal, a jobboldaliak nem látták szükségszerűen konfliktusosnak a munkaadók és munkáltatók viszonyát, a konfliktust áthidalhatónak látták a korporativista állam révén. Míg a baloldali populizmusok a társadalom és a szegények érdekét, a jobboldaliak az állami és nemzeti érdeket képviselték. Közös többszörös a gazdasági program: az importhelyettesítés és az etatizmus.

A latin-amerikai populista (akár baloldali, akár demokratikus, akár nemzeti populista) rendszerek végrehajtottak fontos modernizációs és emancipációs programokat, ebben állt történelmi jelentőségük. A rendies, kasztosodott társadalomszerkezet feltörése, a népoktatás és népegészségügy biztosítása, a munkásjogok törvénybe iktatása, a társadalombiztosítás alapjainak lerakása stb. mind kézzelfogható eredményük volt.

A populizmusok mindegyik változatát az jellemezte – a nemzeti populista Juan Peróntól a demokratikus populista guatemalai Juan Jacobo Árbenzen és a nicaraguai sandinistákon át a baloldali populistává váló, majd saját forradalmát vörösre festő Fidel Castróig –, hogy mintatformálók kívántak lenni. Nem a Nyugat által kínált hagyományos utat („kapitalizmus”) kívánták követni, még csak nem is egyszerűen a „második utat” (szocializmus), hanem valami más, ami szerintük jobban megfelel a régió sajátos történelmi hagyományainak, lelkiségének és karakterének.

A modernizálódó populista rezsimek törekedtek arra, hogy oldják a régió függését a centrumországoktól. Latin-Amerikában a populista rezsimek államosításokkal és importhelyettesítő iparfejlesztésekkel csökkentették a függőséget a Nyugattól (értve ezen Nyugat-Európát és Észak-Amerikát), növelték a lakosság iskolázottsági szintjét, és igyekeztek háttérbe szorítani a mezőgazdasági érdekeket képviselő földbirtokos oligarchiát.¹⁹ Mindebben érthetően nem támaszkodtak – nem támaszkodhattak – a liberális elméletre. Azt félretolva a tervezést és az állami irányítást valósították meg, ami jobban megfelelt céljuknak, az alternatív modernizálás programjának.

Perón, Vargas, Castro nem a mintakövetést választották, hanem igyekeztek saját modelljük alapján egy új mintát nyújtani, mintegy receptként ajánlva azt

19 Anderle Ádám: Latin-Amerika országai. In Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet. Európán kívüli országok*. Bp., 2005, Osiris Kiadó, 137, 159.

más „harmadik világbeli” országok számára. Nem fogadták el a meglevő adottságokat, a világpiacon és világpolitika által Latin-Amerikára kirótt szerepet, hanem voluntarista módon, a rendelkezésre álló erőforrások átcsoportosításával és extenzív fejlesztésekkel, beruházásokkal törekedtek kialakítani egy olyan modellt, amely önmagában képes megállni a lábán. Mára elmondhatjuk, hogy ezek a kísérletek lényegében kudarcot vallottak, ám még a 2000-es években is visszatértek az akkori latin-amerikai „vörös” hullám (pl. a venezuelai Hugo Chávez ún. „bolívari forradalma” és a bolíviai Evo Morales indigenizmusa) keretében.

Latin-Amerikában a populista rendszerek – Kuba kivételével – előbb-utóbb megbuktak (tulajdonképpen a maga módján a kubai is megbukott, hiszen Castro 1961-től kommunista fordulatot hajtott végre, szakítva a két évvel korábbi önmagával, de eszméjében a populista tartalom – vörösre festve – megmaradt). A nemzeti demokratikus, a populista és szocialista, kommunista irányzatokkal, valamint egyszerű rétegvédő (paraszti, indián stb.) mozgalmakkal szemben a „jobboldal” is belendült, kihasználva azt, hogy az Egyesült Államok a geopolitika és kontinentális biztonság jegyében a hidegháború éveiben nem tűrte el a status quo megváltozását. Ez a jobboldal azonban nem akart mintafarmáló lenni, mint a Perón- és Vargas-féle jobboldali populizmusok, hanem mintakövető, és ezen belül nem a régi pártokra, hanem a földbirtokosokra és a hadseregére támaszkodott, vagyis azokra a rétegekre, amelyek számára nagyon is megfelelt az Egyesült Államoktól való függőség a hidegháború idején.

Az 1950–70-es években az inga drasztikusan kilengett „jobbra”, vagyis inkább „szélre”, és sok országban katonai diktatúrák alakultak, míg Közép-Amerikában, amely hagyományosan közelebb fekszik az Egyesült Államok érdekszférájához, a régi földesúri oligarchia uralma maradt fenn. Innentől kezdve ideológiailag Latin-Amerika és Közép- és Kelet-Európa fejlődése eltérő úton haladt az 1980-as évek végéig. Gazdaságilag is eltérően alakultak az utak, hiszen míg a szocialista közép- és kelet-európai rendszerekben a tervezés, a katonai diktatúrákban a szabad piac érvényesült (ennek legbrutálisabb példája volt az 1970–80-as évekbeli Chile és Argentína).

A populista rezsimek – a Moszkva ernyője alá vonult kubai kivételével – elbuktak, és az 1970-es évekre majdnem mindenütt katonai kormányok alakultak ki. Ezeket a katonai rezsimeket – amelyek közül a chilei Pinochet-rezsim vagy az argentin junta a legismertebb – szokás „függő és elmaradott fasizmusoknak” vagy „neofasizmusoknak” nevezni. Gazdaságpolitikájuk pragmatikus módon az amerikai tőke és a multinacionális cégek érdekeinek maximális kiszolgálására irányult. Minden „tervezésben” a populista, szocialista és kommunista veszélyt szimatolták.

Az 1980-as években a latin-amerikai katonai diktatúrák és a közép- és kelet-európai szovjet típusú államszocialista rendszerek elbuktak, és a két térség előtt megnyílt a lehetőség a felzárkózáshoz.

Mindezek alapján Latin-Amerika sorsát illetően a mintakövető és mintafarmáló rendszereket a következőképpen vizualizálhatjuk:

Mintakövető rendszerek (az USA- és Európa-függőséghez alkalmazkodás)			Mintaformáló rendszerek (az USA- és Európa-függőség felszámolása)		
szélsőjobboldal	jobboldal	centrum	populizmusok		klasszikus baloldal
földesúri konzervatívok, katonai diktatúrák, „függő és elmaradott fasizmusok” (Somoza, Pinochet, argentin katonai junta stb.)	modern konzervatívok, kereszténydemokraták	klasszikus liberálisok, pozitivisták (akik lényegében a magyar polgári radikálisoknak felelnek meg)	nemzeti jobboldali populizmusok (Perón, Vargas)	nemzeti demokratikus és baloldali populizmusok (mexikói Intézményes Forradalmi Párt, Castro, sandinisták), parasztmozgalmak	hagyományos szocialista, kommunista pártok (egyúttal mintakövetők is, ld. Szovjetunió függőségi viszonya)
			indigenisták, etnikai alapú nemzetfelfogás		

Politikai átmenetek a hidegháború idején

Ahogy Anderle Ádám történész írta, „a második világháború után Latin-Amerika helyzetét a két szuperhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok rivalizálása határozta meg. Latin-Amerika, valamint Közép- és Kelet-Európa politikai helyzete ekkor sok hasonlóságot mutatott.”²⁰ Anderle az alábbi tényezőkben látta a hasonlóságot: a két szuperhatalom által kialakított befolyási övezetek, a II. világháború utáni demokratikus népmozgalmak kialakulása, valamint a politikai élet három pólusán (a közeli szuperhatalom, a nemzeti reformista demokratikus erők és a kommunista párt) alapuló közélet. Ehhez hozzátehetünk még egy-két ténytet.

Hasonlóság a verseny a nemzeti demokratikus, populista és a kommunista erők között. Magyarországon az 1945 után legnagyobb ellenzéki erővé váló Független Kisgazdapárt és a Magyar Kommunista Párt rivalizálása tükrözte a tengerentúli nemzeti demokratikus, populista pártok és a kommunista pártok küzdelmét, illetve – a földreformot tekintve – közös harcukat a latifundista oligarchia ellen. Míg az 1945-ös földreformmal, de már magával a szovjet katonai győzelemmel a földbirtokos oligarchia elvesztette korábbi hatalmát Közép- és Kelet-Európában, addig Latin-Amerikában az oligarchia hatalma és politikai súlya fönmaradt.

Anderle konklúziója szerint a hidegháború „nagy vesztesei a nemzeti demokratikus reformista erők, a populista pártok lettek”. A hidegháború folyamatában az Egyesült Államok nem a belső ellenzékét képviselő nemzeti demokratikus vagy éppen populista pártokat favorizálta, ami nem csoda, hiszen ezek a pártok élesen kritizálták az amerikai tőkés érdekeknek való kiszolgáltatottságot és félgymarmati függést. „Az új észak-amerikai világstratégiához Latin-

²⁰ Anderle: i. m. 142.

Amerika engedelmes szavazógépezetként, nyersanyagbázisként és iparcikk felvevőpiacaként, valamint katonai segéderőként egyaránt nélkülözhetetlen volt.²¹ Az Egyesült Államok vezetésével létrejött Amerikai Államok Szervezete (1948) az amerikai kontinens védelmének céljával alakult meg, de fő küldetésévé később az észak-amerikai érdekeket fenyegető hatalomváltások megakadályozása lett.

Sajátos párhuzam figyelhető meg az észak-amerikai és szovjet politika reakciója között. Közép- és Kelet-Európában a sztálinista rendszerek kialakulását követően a Szovjetunió drasztikusan elnyomta az ellenzéki megmozdulásokat (ld. Kelet-Berlin, 1953, Poznan, 1956, Magyarország, 1956), és ugyanez figyelhető meg az Egyesült Államok részéről Latin-Amerikában az ottani ellenzékkel szemben. A két szuperhatalom nem feltétlenül bízta a „rendcsinálást” helyi csatlósaira, olykor közvetlenül vállalták a „piszkos munkát”. Guatemalában az amerikai erők segítettek megdönteni 1954-ben Juan Jacobo Árbenz kormányát, elejét véve a „nemzeti forradalomnak”, amely megkísérelte az egészségtelen agrárviszonyok megváltoztatását és a társadalombiztosítás kiépítését, valamint az indiánok védelmét.²² Az Egyesült Államok megmentette az elmaradottságot és igazságtalanságot bebetonozó földesúri oligarchiát minden alkalommal, amikor egy ellenzéki erő fenyegetést jelentett. A Szovjetunió ugyanígy föllépett saját érdekszférájában, gondoljunk a magyar 1956-ra.

1956 végére mind Latin-Amerikában, mind Kelet-Európában sikerült elnyomni az ellenzéki mozgalmakat. Véletlen egybeesés, hogy 1956 szeptemberében az USA által támogatott nicaraugai Somoza-rezsim fejét, Anastasio Somoza meggyilkolták, mire az utód, Luis Somoza Nemzeti Gárdája tisztogatásba kezdett az ellenzék körében, egy hónappal később pedig Budapesten tört ki antisztálinista nemzeti forradalom és szabadságharc. Sem az antiszomozista, sem az antisztálinista és antirákosista szabadságküzdelem nem vezetett sikerre. A két szuperhatalom leosztotta a lapokat, és ebben a kis államoknak nem volt választásuk, csak a politikai-katonai elköteleződés, eszmei alárendelődés és egyoldalú gazdasági függés egyik vagy másik fél felé. Közép- és Kelet-Európát illetően a kommunista pártok hatalmi monopóliuma egyértelmű volt. Latin-Amerikában egy másfajta hatalmi struktúra alakult ki. Itt nem is annyira a jobboldali pártok, mint inkább a hadsereg tisztikara alkotta az Egyesült Államok szövetségesét, ahogyan korábban mondtuk. Az Egyesült Államok a hagyományosan sovinszta érzelmű tisztikarra és egyszemélyi diktatúrákra alapozta kontinentális hatalmának biztosítását, gyakorlatilag az 1980-as évek végéig.

21 Uo. 143.

22 Anderle Ádám: Latin-Amerika története. Bp., 1998, Pannonica Kiadó, 155.

Szuperhatalmak árnyékában

A két szuperhatalmi tömb érdekszférájába vont régió között találhatunk közös vonásokat ebben az időszakban, vagyis a hidegháború kései éveiben is. Mind a közép- és kelet-európai, mind a latin-amerikai térben a kisállami nacionalizmusok virulenciája fönnmaradt. Az aktuális szuperhatalom az „oszd meg és uralkodj” ősi elve alapján könnyedén ki tudta játszani a kisállami nacionalizmusokat egymással szemben. Annál is könnyebben következett ez be, mert a nacionalizmusok mindkét térségben elsősorban egymással szemben fogalmazódtak meg. Bár Latin-Amerikában az „északi kolosszus”, az Egyesült Államok, Közép- és Kelet-Európában előbb a „Nyugat” (értve ezen főleg Németországot) és Oroszország, végül a Szovjetunió volt a félelem és csodálat kettős érzésének tárgya. Ám 1945 után a két szuperhatalom dominanciájához a saját „térfelükön” nem férhetett kétség, és ez a hatalmi pozícióban levők kritikáját visszafogásra készítette.

Kulturálisan a Szovjetunió sohasem volt képes „domesztikálni”, azaz uralma alá hajtani az általa megszállt országokat: nem volt képes izgatóvá, kívánatosá tenni magát. Varsó, Budapest, Prága, Bukarest polgárai számára mindvégig a „vasfüggönyön” túli világ, Párizs, London s egyre inkább „Amerika”, Hollywood jelentette a kulturális viszonyítási pontot. Latin-Amerikában az „amerikai kultúra” presztízse felemás volt: bár az értelmiség mindig ostromozta az „amerikai tömegkultúrát” mint afféle barbárságot, a fogyasztói társadalom hulladékát, az amerikai magas irodalom értékét elismerték. Politikai kultúra tekintetében Latin-Amerikát egy közösségelvűbb, a közösséggel jobban együttérző, kevésbé individualista szellemű régióként szemlélték, miközben tisztelték az észak-amerikai demokráciát és intézményeit. Vagyis a tömegkultúrát megvetették, a magas és politikai kultúrát respektálták.

Latin-Amerikában a tisztelet és megvetés egyszerre érvényesült tehát az újragyarmatosító szuperhatalom iránt. Közép- és Kelet-Európában a helyzet egyszerűbb volt: a csehszlovák, lengyel, magyar, román polgárok (gyakran a magas rangú párttagok is) nem becsülték a „szovjet” kultúrát, sőt gyakran az orosz népet és kultúrát is alsóbbrendűnek ítélték meg (tegyük hozzá: igazságtalanul), történelmi okból – ez különösen Lengyelországban okozott állandó feszültséget. Összegezve tehát: kulturálisan a Nyugat jelentette a mércét a közép- és kelet-európai államok és népek számára, bármilyen igazságtalan és méltánytalan ez az orosz néppel és kultúrával vagy akár a szovjet magas kultúrával (film, zene) szemben. De – sajnos – ez vitathatatlanul így volt: a magyarok, lengyelek, csehszlovákok, románok nem akartak a szovjet-orosz „megszállókra” hasonlítani. A Nyugathoz mérték magukat.²³ Mondhatni: kulturálisan „mintakövetők” akartak lenni. Ez a kulturális Nyugathoz tartozás persze nem jelentette egyszersmind a nyugati kapitalizmus lényeges vonásainak elfogadását,

23 Erről a témáról ld. Láncki Tamás: *Harc a szuverenitásért. Kommentár*, 2019/3, 111.

vagyis nem jelentett szakítást a szocialista rendszerek gazdaságpolitikájával, az állami redistribúció magas fokával.

Mindeközben a Szovjetunió nyíltan, politikai eszközökkel, az Egyesült Államok gazdasági eszközzel zsákmányolta ki csatlósait. Kétségtelen tény viszont, hogy az amerikai vezetés felismerte a szükségességét annak, hogy gazdasági segítségnyújtás révén elmélyítse népszerűségét. A Kennedy-kormány által meghirdetett *Szövetség a haladásért* program megjelölte célként a társadalmi igazságosságot a latin-amerikai rendszerekben, afféle kontinentális Marshall-segélyként tíz év alatt 9,4 milliárd dollár jutott a szubkontinens országainak. Bár ez elmaradt a tervektől (20 milliárd dollár), ám jelezte, hogy az Egyesült Államok felelősséget érez, és egyúttal törekszik a kubaihoz hasonló kommunista fordulat megakadályozására (sajnálatos módon az 1990-es években ehelyett az ígéretes program helyett a neoliberais receptet, a sokterápiát ajánlották a latin-amerikai országoknak).²⁴

Ami a gazdaságot illeti, a közép- és kelet-európai társadalmak vajmi keveset érzektek a „vasfüggönyön” túli gazdasági folyamatokról. A rendszerváltozás pillanatában a „jóléti államot”, az osztrák, nyugatnémet, skandináv szociális piacgazdaságot tekintették mintának, s ezeket akarták követni, lehetőleg azonnal – nem véve figyelembe az oda vezető út nehézségeit. Valójában a közép- és kelet-európai társadalmak az 1989–90-es rendszerváltozások idején kevés ismerettel rendelkeztek a nyugati piacgazdaságról. Az 1950-60-as évek jóléti fordulata (Konrad Adenauer, Ludwig Erhard, Bruno Kreisky stb.) és az 1980-as évek neoliberais fordulata (Ronald Reagan, Margaret Thatcher, Helmut Kohl) nélkülük zajlott le. (Mindazonáltal nyugati filmélményeik és – a kiválasztott keveseknek – utazásaik alapján a piacgazdaság harmonikus, tömeges jólétet teremtő korszaka jelentett mintát, és amikor ezt nem sikerült azonnal megvalósítani, sokan csalódással fordultak el az új politikai rendszertől).

Latin-Amerikában a helyzet másként alakult: míg a szocialista rendszerekben felülről kikényszerített egyenlőség uralkodott, a szubkontinensen a társadalmak – Kubát kivéve – nagyon egyenlőtlen viszonyok között éltek. Nem pusztán jövedelmi egyenlőtlenségről van szó, hanem a műveltségi, kulturális javakhoz, az egészséges vízhez és élelemhez való hozzáférés egyenlőtlen esélyeiről. Ehhez járult egy olyan probléma, amelyet Közép- és Kelet-Európa konkrét és tömeges formájában nem ismert: a „faji” egyenlőtlenség (pl. Bolíviában, Peruban, Közép-Amerika kis államaiban az indiánokkal, Brazíliában az afro-brazil, Dominikán a fekete kisebbséggel szemben). Ismét visszatérünk tehát a pigmenológiai hierarchia és a kiváltságos helyzet közötti összefüggéshez.

Ne feledjük el, hogy az 1944–48 közötti időszakban olyan államok, mint Magyarország és Lengyelország a háborús pusztítás és a kitelepítések következtében gyakorlatilag egynemzetiségű államokká váltak, míg más, több nemzet által lakott országban (Csehszlovákia, Románia) a fönnálló kommunista

24 Anderle: i. m. 157.

rendszerek lefojtották a kisebbségi kérdés rendezését. Ténylegesen a szocialista rendszerek törekedtek a más bőrszínű kisebbségek (ez a térségben leginkább a romákat jelentette) szociális és állampolgári integrációjára (még ha a diszkrimináció finom formái – például az oktatásban, a bérezésben és a lakásviszonyok terén – fön is maradtak). A szocialista rendszerek magukat deklaráltan anti-rasszistának nevezték, ami részben kényszer volt (a Szovjetunió mégiscsak az antifasiszta harc éllovasa volt), és egyúttal magában foglalta a kritikát az Egyesült Államokban létező szegregációval vagy az ugyancsak „nyugati” dél-afrikai apartheid-rendszerrel szemben (az „Amerikában verik a négereket” mondás kifejezte a kritikát).

Olyanra, hogy egy szocialista rendszer a saját állampolgárait másodrendűként kezelje, volt példa (pl. Ceaușescu Romániájában a magyar kisebbséget, Bulgáriában a török kisebbséget), még a szándékos elszegényítésre is (ld. erdélyi falurombolás), de tömeges katonai irtóhadjáratra, mint amit Guatemalában vagy Bolíviában folytatott a hatalom az indián kisebbség ellen (utalhatunk a guatemalai jobboldali kormányok által a maja indián lakosság ellen folytatott ún. „csendes holokausztra” 1960–1983 között). Ez már csak a II. világháború friss tapasztalata miatt is elképzelhetetlen volt, nem beszélve arról, hogy a Szovjetunió – a maga erőszakos módján – éppúgy lefojtotta az etnikai, kisállami nacionalizmusokat, mint ahogyan az Egyesült Államok tette – puha és erőszakos eszközök vegyítésével – a saját érdekszférájában (de utóbbi szuperhatalom csak az államok közötti konfliktusokat fojtotta le, a kisebbségekkel szembeni hadjáratokat csatlósai belügyének tekintette, ezért folyhatott a népirtás Guatemalában és egy sor más országban az USA szeme láttára).

Ráadásul a közép- és kelet-európai rendszerekben a kisebbségellenes érzelmek mindig a kommunista pártok ún. „nemzeti” fordulatához kötődtek, a kisebbségek elleni hangulatkeltés a sovinizmus jele volt, egyúttal a társadalomban fölgülemlett feszültség levezetésére szolgált (pl. Lengyelországban Moczar tábornok ún. „anticionista” kampánya a zsidóság ellen 1968-ban, Ceaușescu „homogenizációs” programja, a Husák-rendszer erősödő magyarellenessége Csehszlovákiában). Mondhatni, a két régió különbsége az 1949 utáni korszakban, hogy az őslakos kisebbségek elleni verbális vagy szó szerinti fizikai hadjárat ekkoriban, az államszocialista rendszerekben a hatalom válságaiból fakadt, Latin-Amerikában viszont állandó praxis volt.

Az Egyesült Államok számára a katonai diktatúrák fönntartása geopolitikai érdek volt. Egyrészt ezek a rendszerek – mivel vezetőik katonák voltak, nem „okoskodó”, jogászok politikusok – sokkal készségesebbek voltak pragmatikus alapon elfogadni az Egyesült Államok fölényét. Az amerikai haditechnika jobban imponált a katonatiszteknek, mint a civil politikusoknak. Mivel nem értettek a gazdasághoz, a multinacionális cégek legszemérmertlenebb lépését sem tették szóvá. A katonatiszti klikk szemben állt a populizmussal, amely félretolta a hadsereget, és gyűlölte a demokráciát, a paraszti és munkásmozgalmakat, hiszen azokat a gyengeséggel és a fölfordulással azonosították. Végül

szempont volt az is, hogy mivel a latin-amerikai kisállami nacionalizmusok elsősorban egymással szemben fogalmazódtak meg, a katonai diktatúrák az erős kezű vezetés jelszavával és a katonai erő látványosságának biztosításával kanalizálták, biztonságos, kiszámítható mederbe terelték a nacionalista érzelmeket.

A latin-amerikai katonai diktatúrák a kelet-európai rendszerváltozásokkal együtt buktak el: Brazíliában 1985-ben, Argentínában 1983-ban, Panamában és Paraguayban 1989-ben, Chilében és Haitin 1990-ben, Suriname-ben 1991-ben ért véget a katonai kormányzás. 1991. december 26-án a Szovjetunió, amely a „világ egyhatodára” terjedt ki, és a világ egyharmadának sorsát intézte ilyen-olyan módon, eltűnt a térképről. A hosszú nyolcvanas években (1979-től 1991-ig) tehát mind Latin-Amerika, mind Közép- és Kelet-Európa diktatúrái megbuktak. Hol erőszakkal, a legtöbb esetben azonban békés hatalomátadással zajlott mindez. Úgy tűnt a felületes szemlélők számára, hogy a liberális kapitalizmus győzött.

Konklúzió

Latin-Amerikában és Magyarországon a populista mozgalmak és a népi mozgalom egyszerre léptek színre. Két cél vezérelte őket: az elnyomott, becsapott és évszázadokon át jogoktól megfosztott nép – itt a parasztság, amott a parasztság és munkásság, az indigenista populisták számára pedig az indián parasztság – fölemelése, valamint a saját kultúra hagyományai és saját történelmi emlékezet alapján álló igazságos társadalom kialakítása, amely nem egyszerű másolása az első két útnak, azaz a nyugati kapitalizmusnak és a szovjet államszocializmusnak. Ezekkel a modellekkel szemben a populista mozgalmak „harmadik utat” képviseltek.

A II. világháborút követően remény volt mindkét térségben a parasztságot fölkaroló politikai irányzatok megerősödésére a közéletben. Nem tűnt lehetetlennek legalábbis a békés együttélés és együttműködés az első és második út híveivel. Ám sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió nem tűrte el érdekszférájában hosszú távon azokat a rezsimeket és mozgalmakat, amelyek bármilyen módon akadályozták a két szuperhatalom politikai és gazdasági modelljének kizárólagos érvényesülését. Ez megásta a sírt a liberalizmus, a demokrácia, a parasztmozgalmak, a népi mozgalmak, de még a valódi munkásmozgalom számára is.

1956 után az Egyesült Államok az ún. „függő és elmaradott” fasizmusnak vagy „trópusi fasizmusnak” nevezett rezsimeket támogatta (pl. Nicaragua, chilei Pinochet-rezim, brazil és argentin katonai diktatúra), míg a Szovjetunió az államszocialista rendszerek révén gyarmatosította a közép- és kelet-európai országokat. Ha ideológiai értelemben nem is, funkcionálisan a két birodalom és a bennük levő diktatúrák kapcsolata tükörképe volt egymásnak. Ennek a hidegháborúból fakadó helyzetnek a vesztesei a demokratikus erők voltak mindkét birodalomban.

Egyik birodalmi központ sem tűrte el hosszú távon a másik beavatkozási kísérletét saját érdekszférájában, az ilyen kísérletek megbuktak, magukkal rántva, megtizedelve a „harmadik utas”, nemzeti és demokratikus ellenzéket (Kuba esete inkább a szabályt erősítő kivételnek tekinthető). Egyik oldalon a „reakció”, a „fasizmus”, esetleg a „narodnyikizmus”, másik táborban a „kommunizmus” volt a mumus, amellyel kompromittálták a mégoly demokratikus, szociális ellenzéki mozgalmakat is. A két térség egyazon évtizedben, az 1980-as években szabadult meg a diktatúráktól. Mire azonban a magyar népi mozgalom végre szabadon megszerveződhetett, már egészen más népet talált annak helyén, mint amiről az 1930-as években írtak – az államszocializmus brutálisan átalakította a társadalmat, eltüntetve a parasztságot. Latin-Amerikában viszont a parasztság megmaradt, köszönhetően annak, hogy a kontinenst az iparosítás kevésbé érintette. A jövő paraszti önszerveződése ezért Latin-Amerikában és általában a harmadik világban történhet meg.

Farkas Ádám: Gránitlény, 2000